

Václav Hubinger

Špion čtyř králů

PÊRO DA COVILHÃ

MALÁ
KRYŠTALOVÁ
KOPANICE

ERICE
MAGNETKA

NACIONÁLNÍ
ERICKA

Václav Hubinger

Špion čtyř králů

PÊRO DA COVILHÃ

aneb

Příběh vojáka, diplomata a špiona, který dobře sloužil
čtyřem králům na zemi a na moři v Portugalsku, Kastilii,
v zemích Maurů a Kafrů, v Indii a v říši kněze Jana.

NAKLADATELSTVÍ EPOCHA
PRAŽSKÁ VYDAVATELSKÁ SPOLEČNOST

Ediční rada Edice Magnetka:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (FF UK, Technická univerzita v Liberci)

doc. PhDr. Jan Halada, CSc. (FSV UK, Institut komunikačních studií)

prof. PhDr. Radek Fukala, Ph. D. (Univerzita J. E. Purkyně Ústí nad Labem)

PhDr. Miloslav Martínek, CSc.

JUDr. František Čermák

Copyright © Václav Hubinger, 2014

Drawing © Martin Dášek, 2014

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Pražská vydavatelská společnost, 2014

ISBN 978-80-7425-228-0 (Nakladatelství Epoque)

ISBN 978-80-7250-715-3 (Pražská vydavatelská společnost)

Obsah

Výslovnost portugalštiny	7
Prolog	8
Portugalsko druhé poloviny 15. století	21
Oči a uši králů	39
V kastilských službách	52
Ve službách Alfonse V.	59
Ve službách Jana II.	66
Proměna rváče ve zvěda	66
Hledání a nalezení cesty koření	79
Hledání a nalezení říše kněze Jana	97
Habeš – konečná	107
Epilog	126
Seznam vybrané literatury	130
O autorovi	133

*Úžasní poutníci! V svých očích psány máte,
jak moře hlubokých, příběhy dlouhých cest.
Otevřte paměti svých skříně přebohaté,
podivuhodné šperky z éteru a hvězd.¹*

¹ Baudelaire, Charles, *Les Fleurs du Mal*, III, in: Čapek, Karel, *Francouzská poezie nové doby*, Praha 2009, s. 13. Pokud v dalším textu není u citací z cizojazyčných pramenů uvedeno jméno překladatele, jedná se o překlad a odpovědnost autora této knihy.

Výslovnost portugalštiny

Dnešní evropská portugalština se od jazyka 15.–16. století liší nejen pravopisem a částečně slovní zásobou, ale především výslovností. Starší výslovnost se zachovala hlavně v brazilské portugalštině. Pro větší pohodlí čtenáře na tomto místě uvádím alespoň základní informaci, jak číst vlastní a místní jména.

- ã: nosovka
- ães: téměř jako –ajenš, po –lh jako –jenš
- c: před –e, –i jako –s–, jinak jako –k–
- ç: jako –s–
- ê: úzké zavřené –e–, mírně prodloužené, blízké výslovnosti našeho –ě–
- g: před –e, –i jako –ž–
- j: –ž–
- lh: –lj–
- nh: –ň–
- õ: nosovka
- ões: téměř jako –ojenš
- s: před samohláskou nebo mezi dvěma samohláskami téměř jako –z–; na konci slova –s (v dnešní evropské portugalštině –š)
- x: –š–

Prolog

„... věci, jež nejsou dílem přírody, ale lidskými činy a konáním [...] nemají přirozenou schopnost dát vzniknout jiným, sobě podobným, a pro krátkost lidského života končí i se svým autorem.“

J. BARROS: PROLOGO¹

Míváme tendenci vnímat – podle své povahy a oblíbené četby – takzvané velké zeměpisné objevy různým způsobem. Někdo poněkud romanticky jako nalezení ráje a objevení „urozených“ či „ušlechtilých“ divochů, jiný zase seabemrškačsky jako zničení křehkých a naivních kultur evropskými barbary, chtivými zlata a sexu. Někdy také i docela věcně jako organickou součást dynamického rozvoje evropských společností 15. století. Na každém z těchto postojů něco je a příklon k jednomu neznamená popření těch ostatních. Byla to velká doba evropských dějin, ve které se zrodily dějiny světové ve smyslu propojenosti a vzájemného působení dějů, osob, společností a ideologií doslova všech konců a středů světa. O „zeměpisných objevech“ lze pak mluvit jen z hlediska evropské geografie. Téměř ve všech případech se jedná o jakýsi vedlejší produkt aktivit, které vycházely z politických, ekonomických a ideologických zájmů. Není proto náhodou, že je mezi „objeviteli“ tak málo geografů a tolik vojáků, obchodníků a duchovních.

Anachronická a anachronistická hodnocení minulých dějů jsou doprovodným efektem téměř veškerého historického bádání. Zatímco existence data 6. července 1415 je faktem, o kterém se nedá polemizovat, je jednou provždy dán, a tudíž chráněn před lidskou vynalézavostí, příčiny, průběh a důsledky událostí tohoto dne

¹ Barros, João de – Couto, Diogo de, *Decadas da Asia*, Lisboa 1778, s. 24 (nečíslováno).

v bavorské Kostnici pro český stát jsou otevřeny více i méně poučným výkladům a zřejmě už to tak zůstane navždy. Naprosto totéž se týká oněch výše zmíněných zeměpisných objevů a všeho, co se v „objevených“ územích odehrálo ode dne jejich prvního kontaktu s Evropany až po naše dny. V tom je půvab nejen historie, ale i historické antropologie. Mezi objevitele se tak odlišnou interpretací jeho do jisté míry úspěšné činnosti dostal i člověk, který byl všechno možné, jen ne vědec a objevitel. Byl to voják, královský vyšetřovatel, diplomat a rozvědčík. Nebyl vždy toto všechno najednou, ale úkoly plnil spolehlivě. Působil v době, která byla podstatně živější a zajímavější, než nám nabízejí učebnice dějepisu. Evropa na jedné straně trpěla hrozbou turecké invaze z Balkánu, na straně druhé se každý rok dozvíдалa o nových, dosud nepoznaných zemích v zámoří, které tu více, tu méně odpovídaly představám o tom, jací lidé a jak v takových končinách žijí. Středozemní moře bylo rejdištěm nejen „maurských“² korzárů, španělských pirátů a pašeráků všelijakého původu, ale také prostorem, ve kterém se stýkal a místý i prolínal svět islámu se světem křesťanství.

Máte v rukou etudu o muži, který nejspíš nebyl úplně obyčejný. Přesto se nijak dramaticky nelišil od mnoha svých krajanů a jiných současníků, jejichž jména sice známe, ale o jejich životě toho obyčejně víme ještě méně než o tom jeho. Tak jako oni pomáhal koncem 15. století budovat ekonomicky a vojensky silnou zemi a její globální síť osad, faktorii a misii, která se stabilizovala v polovině 16. století. Byl nástrojem, součástí dobře fungujícího systému, jehož účelem bylo vybudování silného státu a zajištění jeho ekonomických a administrativních funkcí. To bylo v případě Portugalska v podstatě nemožné docílit nějakou formou intenzivního využití vlastního území. Růstu státu a zajištění jeho ekonomické a tím i politické stability se dalo docílit jedině expanzí. Jenomže kam? Na východě a severu byla Kastilie a Aragón, na jihu moře a za ním muslimské státy. Na západě oceán, o kterém toho nikdo moc nevěděl a za kterým se podle mnohých nacházela jen nicota. Jeho role byla speciální – tajně, v přestrojení, proniknout přes území

² V západním Středomoří a na Iberském poloostrově označení muslimů.

ovládaná muslimy ve východním Středomoří do Indie, zjistit místní poměry, zmapovat trasu a podat zprávu svému králi. Vzápětí po jeho splnění dostal úkol druhý, totiž opět projít jemu už známou cestu z Káhiry do Ormuzu, odtamtud se vydat do země, kde vládne legendární kněz Jan, a navázat s ním spojení. Byl to riskantní a nebezpečný úkol, který Pêro da Covilhã splnil. Cena, kterou zaplatil, byla vysoká, třebaže ne absolutní. Jeho výkon cestovatelský poněkud bledne ve světle jeho výkonu vyzvědačského, o jehož splnění byl přesvědčen. K jeho smůle se ale výsledek možná nedostal k adresátovi a zadavateli úkolu – portugalskému králi. Pêro da Covilhã se o tom nejspíš nikdy nedozvěděl a mohl tak dožít své dny s pocitem, že dostal úkolu, kterým jej pověřil jeden z největších portugalských panovníků.

V Indii už někteří Evropané byli před ním, v říši kněze Jana také. Na rozdíl od Indie se ale z říše kněze Jana nikdo z nich nevrátil. On si poradil s oběma úkoly, všechny útrapy a nástrahy přežil a nikdy nebyl odhalen. Domů se ovšem také nikdy nevrátil. Byl tak dobře zakonspirovaný, že vlastně neznáme ani jeho pravé jméno. Byl to upřímně věřící katolík a současně realista, který spolu s dalšími sobě podobnými pomohl povalit strašáky, jež navršila a vztyčila fantazie a nevědomost podél okrajů „známého“ světa.

Byl skutečným špiónem, který odkryl tajemství protivníka, a kdyby se jeho zprávy dostaly včas tam, kam měly (o některých se to dá předpokládat), mohly Portugalsku ušetřit čas, lidi a peníze. Portugalský systém využívání zpravodajské služby byl ovšem funkční i proto, že měl řadu pojistek v podobě paralelních výprav, kvalitního zpracování informací a jejich utajování. I v případě, že se jeho zprávy nedostaly tam, kam měly, tedy ke králi, vedlo to „jen“ k několikaletému odkladu cesty, kterou vykonal Vasco da Gama v letech 1497–1498.

Královská rada, složená z předních odborníků své doby, dobře odhadla nereálnost Kolumbova nápadu plout na západ s cílem dostat se do Indie a portugalskému králi jej nedoporučila. Už ale nemohla odhadnout skutečný potenciál zemí, které ležely na opačné straně Atlantiku. V 15. století byly nalezeny cesty z Evropy do Indie i do Ameriky, v 16. století Portugalsko i Kastilie mohutně těžily ze svých zámořských teritorií. V 17.–18. století obě mocnosti

sdílely v podstatě stejný osud v podobě ústupu ze slávy, zchudnutí a odsunu na periferii velmocenského hřiště, které obsadili jiní – Holanďané, Angličané a posléze Francouzi. I pro ně byl nakonec v zámoří uchystán stejný osud, ale to je daleko za horizontem zájmu této knihy.

Celkový kontext příběhu Pêra da Covilhã je také zajímavou ukázkou toho, jak četnými a komplikovanými vazbami byla propojena Evropa už před staletími. Nebyly to jen příbuzenské svazky vládnoucích a jiných význačných rodů. Duchovenstvo a posléze i jiní vzdělanci studovali a působili v různých zemích, nejpozději od 13. století fungovala i diplomacie mezi státy. Pohyb lidí a zboží byl živější, než si většina z nás dnes dokáže představit. Státy a společnosti, které se na této permanentní výměně osob a kulturních statků nepodílely, představovaly spíš samostatné jednotky s podstatně menší vzájemnou mobilitou na všech úrovních, kromě vztahů obchodních a válečných. Ty evropské země, které v 15.–17. století stály mimo to, co by se dalo nazvat evropským sdíleným ekonomicko-kulturním prostorem (například Rusko a území ovládaná Osmany), jako kdyby stále ještě nebyly schopny tuto mezeru zcela překonat. Možná i proto se dnešní Rusko necítí ve vztahu k Evropské unii úplně komfortně.

Pro českého čtenáře může příběh Pêra da Covilhã znamenat i možnost jiného pohledu na přelom 15. a 16. století, než jak tuto dobu známe z českých dějin. Naše země, která v první polovině 15. století zaměstnávala střední Evropu po dobrých dvacet let, stála najednou v podstatě mimo hlavní dění, a to zhruba do začátku 16. století. Hlavní příčinou byl – podle mého soudu – rozpad státní moci, likvidace ekonomiky země a zpusťování kulturní a vzdělanostní základny společnosti během husitských válek. Země, zdevastovaná a kulturně vyprázdňovaná v důsledku tálibánské důslednosti, s jakou radikální husité ničili vše, co nebylo v souladu s jejich představami, dokonce jen stěží našla panovníka. O českou korunu nikdo nestál. Království se vzpamatovávalo jen pomalu a druhá polovina 15. století se tak při nejlepší vůli nedá označit za dobu rozkvětu a růstu politického významu českého státu.

• • •

Portugalsko je země – podle toho, z které strany se díváte – na začátku nebo na konci Evropy. Nádherná krajina, nehostinné pobřeží, pláně Alenteja, stinné háje korkovníků, drsná horská údolí kolem Viseu, to je Portugalsko. Samozřejmě, že dnes je zde obživa stejně lehká nebo stejně těžká jako kdekoli jinde v Evropě, ale nebylo tomu tak vždy. Pro všechny, kdo kdy na Iberském poloostrově žili nebo tudy jen prošli, keltiberští Lusitanové, Římané, germánští Vandaloové i Gótové a kdoví kdo ještě, bylo dnešní Portugalsko buď poslední zastávkou, nebo odtud pokračovali do severní Afriky. V 7. století přišla vlna osídlenců z druhé strany moře a ti zde zůstali dalších pět století.

Muslimský zábor a s ním přinesená civilizace významně poznamenaly nejen toponymii Portugalska (Álcantara, Alfragide, Alfama, Alcáçovas, Aljubarrota, Algarve...), ale například i architekturu, kuchyni a hudbu. Slavné lisabonské *fado* má v sobě tolik z arabské a berberské tradice, že je dodnes mimořádně oblíbeným žánrem až v Turecku. Nejenom křesťanské kulturní prvky mají sílu spojovat etnika přes velké vzdálenosti v prostoru a čase.

Proč se z Portugalska podařilo vytlačit muslimy o tolik let dříve než ze Španělska (Lisabon byl dobyt roku 1147 a Algarve v polovině 13. století), to je vysvětlitelné víc slabostí tamější muslimské společnosti než silou portugalského útoku. V průběhu 13.–15. století pak byli muslimové z Iberského poloostrova vytlačeni úplně. Vlajku šířitele a ochránce islámu po nich převzali Turci, kteří se ve stejné době etablovali na opačné straně Středozemního moře, v Anatolii. Odtud pak vedli na Balkáně a ve Středomoří válku proti evropským státům. Nejprve úspěšnou, ale od konce 17. století už vlastně jen ustupovali. To ovšem byla v 15. století ještě vzdálená budoucnost a „přes Turka“ cesta na východ ještě dlouho prostě nevedla.

Hlavním zájmem Portugalců, Španělů i Benátek a jiných italských měst byla Afrika (tehdy nazývaná Guinea, portugalsky *Guiné*) a především Indie. Portugalcům a Španělům šlo o to, jak se tam dostat, Benátčanům a leckterým dalším zase záleželo na tom, aby cestu hledali co nejdéle a pokud možno neúspěšně. Benátčané byli ze všech Evropanů jediní, kdo mohl a směl pokračovat ve využívání starých kontaktů v Levantě i po roce 1453. Jejich

komunita byla v Cařihradu (Konstantinopoli) usazena už dávno a byla zde velice dobře etablovaná. Kolem roku 1454, tedy krátce po dobytí města Osmany, a dost možná, že už před tím, zde sídlil benátský *bailo*, vyslanec. Obava o vlastní obchodní zájmy občas dostávala Benátčany do složitých situací, ze kterých nacházeli sice pragmatická, ale občas dost problematická východiska.

Co hnalo Portugalce na moře a do vzdálených, Evropanům tehdy vesměs neznámých končin? Touha po dobrodružství? Touha ovládat větší a větší prostor a těžit z něj materiální i lidské zdroje, jež byly povýtce rovněž materiální? Vždyť Portugalci jsou považováni za průkopníky zámořského obchodu s otroky. V roce 1441 jistý Adam Gonçaves koupil na pobřeží dnešní Mauretánie od tamějších muslimů dva černé otroky, muže a ženu, a přivezl je do Lisabonu, kde je daroval Jindřichu Mořeplavci (etika tehdejší a etika dnešní jsou od sebe stejně daleko, jako je Portugalsko od Indie, a je zpozdlilé pohoršovat se dnes nad tehdejšími zvyklostmi). Snaha obnovit nadvládu křesťanstva nad Levantou a severní Afrikou? Intelektuální pnutí, které jim nedalo pokoje a vedlo je ke stále novým dobrodružstvím? Ekonomická nutnost? Nebo snad jen poněkud iracionální touha panovníka po něčem novém, vzrušujícím?

Samozřejmě, byla to směsice všech těchto důvodů, z nichž největší váhu měla v praxi snaha obejít muslimské a benátské obchodní cesty na Předním východě a v severní Africe a zmocnit se mimořádně slibného obchodu s asijskými zeměmi. Stejně velkou váhu v symbolické sféře měla snaha portugalských panovníků o porážku a pokoření muslimských států a s tím spojené šíření a obrana křesťanské víry. K tomu se Portugalcům opakovaně dostávalo papežského požehnání, bez něhož by nemohli naplnit ani své ekonomické cíle. To by nepochybně omezilo i jejich schopnost finančně podporovat církev a osobně papeže. Ekonomika, moc a ideologie vždy krácejí ruku v ruce a vzájemně se posilují. Taková už je podstata bytí člověka ve společnosti, která se dynamicky mění a rozvíjí, a jejíž peripetie současníky někdy přivádějí k zoufalství.

Portugalsko je a vždycky bylo zemí poměrně malou a málo lidnatou. Kde bralo lidské zdroje k tak mohutnému úkolu? Jak byli tito lidé motivováni? Stačí navštívit dnešní Portugalsko a dobře se kolem sebe dívat, aby si člověk dokázal udělat aspoň dílčí představu

o tom, co bylo tím motorem, který hnal Portugalce na oceán, jenž se před jejich zemí rozprostírá. Ano, Portugalsko je skutečně obráceno zády k Evropě a tváří k moři. S mocným sousedem v zádech se mu otevírá prostor jen na moře nebo do severní Afriky. Ale proč vůbec usilovat o dobytí zemí, které už několik staletí drželi pevně v rukou muslimové? Proč se vrhat do oceánu, jehož chladné vody podél celého portugalského pobřeží zrovna nevybízejí k plavbě? Kdo viděl příboj v Nazaré, pocítil sílu větru v Sagres nebo v Aveiru, kdo někdy viděl valící se vlny zimního Atlantiku v ústí Teja, ví, o čem mluvím. Atlantik je pořád stejný, i když se země na jeho východním okraji naprosto změnila. Je stále takový, jaký byl před šesti sty lety. Rozlehlý, studený a hrozivý. Z jaké země vlastně Portugalci odcházeli na moře? Co je vedlo k tomu, že vyzvali na souboj síly, které Luís Camões později ztělesnil v postavě mořského démona Adamastora?³

Silnice z Lisabonu vedoucí na sever do poutního místa ve Fátimě prochází horami, jejichž dlouhá úbočí jsou řídké porostlá borovicemi a posetá mohutnými balvany. Překvapivě pak působí zbytky kamenných zídek, které mezi už neexistujícími poli vybudovali lidé. V těchto vskutku úděsných podmínkách seli obilí a občas i nějaké sklidili. Pásli ovce a stravu si doplňovali žaludy a semeny pinií. Zeptal jsem se jednou svého portugalského přítele, etnografa a antropologa, co vlastně mohli v takových podmínkách pěstovat? Podíval se na mne a bez úsměvu mi odpověděl: „To je špatně položená otázka. Měl by ses ptát, jaký hlad museli mít ti, kdo se tady rozhodli hospodařit.“

Portugalci odjakživa hledali obživu, kde se dalo a do „druhého příchodu Turků“ do Evropy (v šedesátých a sedmdesátých letech jako gasterbeitři) to byli právě Portugalci, kteří tvořili nejpočetnější skupinu zahraničních pracovníků ve Francii, ve Švýcarsku nebo v Lucembursku. I do kolonií odcházeli žít, nikoli je administrovat, což byl jeden z rozdílů mezi kolonialismem portugalským a koloniálními systémy třeba Francie nebo Velké Británie.

³ Jméno démona je složeno ze slov „adam“ (hebrejsky a arabsky „člověk“) a „astor“ (occitánsky a katalánsky „jestřáb“); je to Camõesova invence, nikoli mytická bytost.

Vzájemně nepřátelský a podezřivý vztah italských a muslimských – většinou arabských – obchodníků byl méně důsledkem rozdílností jejich náboženství a více důsledkem shodnosti jejich obchodních zájmů. Jedni (muslimové) ovládali přístup ke zdrojům žádaného zboží, za které křesťané dobře platili. Pro ně byla změna daného stavu pochopitelně nežádoucí. Druzí (křesťané) měli k dispozici trh s téměř nekonečnými možnostmi odbytu, ale omezený přístup ke zboží. Změna tohoto stavu byla vroucím přáním Portugalců. Dohoda mezi oběma nebyla možná a navíc křesťané i muslimové měli také svůj silný důvod ideologický. Jedni šíření islámu a zvětšování domény „domu míru“ (*dar as-salam*) na úkor dosud světlem pravé víry neoblaženého „domu války“ (*dar al-harb*). Druzí zase usilovali o osvobození Svaté země z rukou Maurů či Saracénů.⁴ Jednotlivci mohli přecházet z jednoho do druhého, ale ne natrvalo a ne úplně bez kontroly a bez rizika. Muslim tehdy neměl mnoho důvodů, aby šel z lepšího do horšího, protože ve 14.–15. století žil v nepoměrně komfortnějším a civilizovanějším prostředí než jeho evropský současník. Snad jen Benátky a Janov se mohly kvalitou a způsobem života srovnávat s Cařihradem, Alexandrií či Bagdádem. Králové a rytíři ze střední, jižní a západní Evropy si v Levante dobývali slávu a ostruhy, pokud je ovšem dřív nesklátila nemoc. Obchodníci buďto s ideologickým nepřítelem úspěšně obchodovali („dělali svou práci“, jak by řekli v Hollywoodu), nebo hledali způsob, jak přelstít muslimskou konkurenci, popřípadě jak ji obejít.

Když Turci v roce 1453 dobyli Cařihrad, uzavřeli muslimové Středozemní moře na obou jeho koncích – na jedné straně drželi Gibraltar a jih Španělska, na straně druhé Cařihrad a celé jižní pobřeží od Anatolie přes Egypt po Maroko. Ve východním Středomoří nastal na delší dobu chaos a námořní doprava zboží tím byla ještě víc paralyzovaná. Středozemní moře když ne ovládali, tak dostatečně kontrolovali „maurští“ korzáři. Vrcholu dosáhla muslimská vláda nad někdejší „římským rybníkem“ v 16. století, v době tureckého admirála Piriho Reise. Už žádné cesty mnichů a nenápadných obchodníků, zkoumajících trhy, kapacitu produkčních oblastí, cenové relace a politické poměry v končinách mezi

⁴ Ve Středomoří tehdy užívané označení Arabů a muslimů obecně.